

**ПРАВО НА СВОБОДУ ДУМКИ І СЛОВА, ВІЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ
ПОГЛЯДІВ ТА ПЕРЕКОНАНЬ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

**THE RIGHT TO FREEDOM OF THOUGHT AND SPEECH, FREE EXPRESSION OF VIEWS
AND BELIEFS DURING ARMED CONFLICTS: INTERNATIONAL LEGAL ASPECT**

**Куляша М.В., викладач кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного права**

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Інформаційне середовище в епоху цифрових технологій стало невід'ємною площиною війни, в якій державні та недержавні суб'єкти за допомогою різноманітних цифрових інструментів та соціальних медіа використовують інформацію як зброю задля розпалювання ненависті та підбурювання до насильства. Відтак, в даному контексті, право на інформацію являється «правом на виживання» від якого залежить здоров'я, безпека та благополуччя людей.

Статтю присвячено дослідженню окремих питань міжнародного-правового регулювання права на свободу думки і слова, вільне вираження поглядів та переконань в умовах збройних конфліктів. Встановлено, що станом на сьогодні, міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право застосовуються щодо збройних конфліктів одночасно, а взаємодоповнюючий характер цих двох правових режимів відкриває широкі можливості для захисту прав на свободу думки і слова, вільне вираження поглядів та переконань перед виникаючими і складними інформаційними проблемами в цифрову епоху.

Охарактеризовано, що дезінформація не може бути заборонена відповідно до міжнародного права прав людини, якщо тільки вона не рівнозначна пропаганді ненависті, яка є підбурюванням до ворожнечі, насильства та дискримінації, а також хибність інформації або маніпулювання нею самі по собі не є достатньою підставою для обмеження свободи слова. Виявлено, що маніпулювання свободою вираження поглядів заслуговує на більшу увагу з боку держав і компаній соціальних мереж в контексті його небезпеки та значущості. З'ясовано, що обґрунтоване занепокоєння викликає також і достатність механізмів захисту журналістів під час збройних конфліктів у міжнародно-правовому контексті, що включає в себе готовність держав неухильно дотримуватись встановлених стандартів та процедур. Вказано, що цифрові технології зробили можливим дистанційне маніпулювання інформацією та – фактично – транскордонний вплив на реалізацію прав людини. Однак, екстериторіальне застосування норм міжнародного права прав людини є складним і суперечливим питанням, що потребує подальшого дослідження, зважаючи на актуальність проблематики та масштабність його наслідків.

Ключові слова: право на свободу слова, право на вільне вираження поглядів та переконань, міжнародне право, дезінформація, маніпуляція, цифрові технології, транскордонний вплив.

The information environment in the age of digital technologies has become a dangerous “theatre of war” in which state and non-state actors, with the help of various digital tools and social media, use information as a weapon to incite hatred and incite violence. Therefore, in this context, the right to information is a “right to survival” on which the health, safety and well-being of people depend.

The article is devoted to the study of certain issues of international legal regulation of the right to freedom of thought and speech, free expression of views and beliefs in the conditions of armed conflicts. It is established that, as of today, international human rights law and international humanitarian law are applied to armed conflicts at the same time, and the complementary nature of these two legal regimes opens wide opportunities for protecting the rights to freedom of thought and speech, free expression of views and beliefs in the face of emerging and complex information problems in the digital age.

It is characterized that disinformation cannot be prohibited under international human rights law, unless it is tantamount to propaganda of hatred, which is incitement to enmity, violence and discrimination, and also – falsity of information or manipulation of it is not in itself a sufficient reason for restriction freedom of speech. It was found that the manipulation of freedom of expression deserves more attention from the government and companies of social networks in the context of its danger and significance. It was found that the sufficiency of mechanisms for the protection of journalists during armed conflicts in the international legal context, which includes the readiness of states to strictly adhere to the established standards and procedures, is also a reasoned concern. It is indicated that digital technologies have made possible the remote manipulation of information and – in fact – cross-border influence on the realization of human rights. However, the extraterritorial application of the norms of international human rights law is a complex and controversial issue that requires further research, given the urgency of the issue and the scale of its consequences.

Key words: right to freedom of speech, right to free expression of views and beliefs, international law, disinformation, manipulation, digital technologies, cross-border influence.

Актуальність дослідження. Під час збройного конфлікту люди перебувають у найбільш уразливому становищі, тому потреба у точній, достовірній та об'єктивній інформації є невід'ємним фактором забезпечення власної безпеки та благополуччя. Однак, саме в таких ситуаціях свобода думки і слова, вільне вираження поглядів та переконань, включаючи «свободу шукати, отримувати та поширювати інформацію та ідеї будь-якого роду» найбільше обмежуються умовами війни задля досягнення політичних, військових та стратегічних цілей.

Маніпулювання інформаційним середовищем з боку держави та збройних груп являється характерною рисою війни та приймає різні форми – від застосування «військових хитрощів» з метою обману та деморалізації військ противника до проведення «інформаційних операцій» з метою впливу на громадськість та використання «мови

ворожнечі» з метою розпалювання насильства щодо меншин. Новим аспектом, що викликає побоювання являється те, з якою легкістю, швидкістю та в яких масштабах хибна або ж потенційно шкідлива інформація, що вводиться в оману, створюється і поширюється за допомогою цифрових технологій.

В умовах збройного конфлікту, часто держави намагаються обмежити доступ до інформації, наприклад, реагуючи на дезінформацію задля контролю інформаційного середовища шляхом ухвалення законів про національну безпеку, боротьбу з тероризмом чи «фейками», протидії нападів на незалежних журналістів та правозахисників, заборону певних засобів масової інформації та регулюванням цифрових платформ, діючи при цьому таким чином, що це порушує основні інформаційні права людини та посилює ті самі проблеми, на вирішення яких заходи спрямовувались.

Насправді ж, право на свободу думки і слова, вільне вираження поглядів та переконань, навіть в умовах збройного конфлікту, не являється частиною вищезазначених проблем, а, скоріше, засобом боротьби з дезінформацією та життєвою потребою для людей, які живуть у соціумі в стані війни. Також, дане право є важливим для викриття порушень інших прав людини, здійснення в подальшому правосуддя та притягнення винних до відповідальності.

Вклад основного матеріалу. Станом на сьогодні, міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право застосовуються щодо збройних конфліктів одночасно [1]. Тоді як Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй зазначає, що «деякі права можуть бути виключно питаннями міжнародного гуманітарного права; інші можуть бути виключно питаннями стандартів у галузі прав людини; проте треті можуть бути питаннями, що охоплюються обома цими галузями міжнародного права» [2], відтак, на думку Комітету з прав людини, ці два режими «доповнюють, а не виключають одне одного» [3].

Застосування режиму міжнародного права прав людини разом з міжнародним гуманітарним правом є важливим для ефективного захисту права на свободу думки та слова, вільне вираження поглядів та переконань під час збройних конфліктів. Міжнародне гуманітарне право набирає чинності лише з початком збройного конфлікту і стосується насамперед ведення військових операцій та захисту певних категорій осіб у міжнародних та внутрішніх збройних конфліктах, тобто охоплює інформаційні права людини «лише побіжно і несистематично» [4]. Принципи та стандарти міжнародного права прав людини можуть забезпечити захист у інших сферах, які міжнародне гуманітарне право не охоплює. Наприклад, міжнародне гуманітарне право застосовується лише до сторін, які беруть участь у збройному конфлікті, тоді як зобов'язання у сфері прав людини застосовні до ширшого кола суб'єктів, що беруть участь у маніпулюванні інформацією. Взасмодоповнюючий характер цих двох правових режимів відкриває широкі можливості для захисту прав на свободу думки і слова, вільне вираження поглядів та переконань перед виникаючими і складними інформаційними проблемами в цифрову епоху [5].

Право на свободу переконань і вільне їх виявлення гарантується статтею 19 Загальної декларації прав людини та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права. Свобода вираження поглядів включає свободу шукати, отримувати та розповсюджувати інформацію та ідеї будь-якого роду, істинні чи хибні, образливі чи вільні від забобонів, незважаючи на кордони та в будь-яких засобах масової інформації на свій вибір. Обмежуватись дана свобода може лише за допомогою заходів, які є законними та у разі виключної необхідності з метою для захисту прав та репутації інших осіб, національної безпеки, громадського порядку, здоров'я населення чи суспільної моралі [6]. Принцип законності вимагає, щоб обмеження встановлювалися на основі законів, які є ясними, чіткими та доступними громадськості та не надають посадовцям зайвих дискреційних повноважень. Принцип необхідності вимагає, щоб обмеження було пропорційним і вузько трактованим для досягнення законних цілей.

Дезінформація не може бути заборонена відповідно до міжнародного права прав людини, якщо тільки вона не рівнозначна пропаганді ненависті, яка є підбурюванням до ворожнечі, насильства та дискримінації. Тобто, вона може бути обмежена лише в тому випадку, якщо це відповідає вимогам законності та необхідності та законним цілям, викладеним у ст. 19 п. 3 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Натомість, хибність інформації або маніпулювання нею самі по собі не є достатньою підставою для обмеження свободи слова. У більшості випадків, ефективно протидіє дезінформації є не введення правових обмежень, а забезпечення вільного потоку

інформації з різноманітних джерел, що піддаються перевірці, у тому числі через незалежні, вільні та плюралістичні засоби масової інформації, а також високий рівень цифрової грамотності населення [7].

Принцип свободи слова захищає пропагандистські, як будь-які інші висловлювання, однак, пропаганда ненависті, яка є підбурюванням до ворожнечі, насильства та дискримінації, заборонена міжнародним правом, але держави не зобов'язані кваліфікувати її як кримінальний злочин. Рабатський план дій щодо заборони пропаганди національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства, схвалений Радою з прав людини, містить посібник з оцінки доцільності криміналізації у світлі шести факторів, включаючи соціальний контекст, статус і наміри того, хто говорить, зміст і форму висловлювання, характер аудиторії, охоплення повідомлення та неминучість шкоди і такі рекомендації можуть бути застосовані як до конфліктів, і до інших ситуацій [8].

Відповідно до ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, держави можуть відступати від певних положень про права, включаючи право на свободу вираження поглядів, «під час надзвичайного стану в державі, за якої життя нації під загрозою». Однак, згідно з ст. 5(1) цього ж Пакту, заходи держав у відступ від своїх зобов'язань мають бути обмеженими за часом, пропорційними і можуть застосовуватися лише «такою мірою, якою це зумовлює гострота становища» та не бути дискримінаційними чи несумісними з іншими міжнародними зобов'язаннями держави або порушувати імперативні норми міжнародного права.

Натомість, маніпулювання свободою вираження поглядів заслуговує на більшу увагу з боку держав і компаній соціальних мереж в контексті його небезпеки та значущості. Так, свобода думки користується абсолютним захистом відповідно до міжнародного права прав людини і в умовах війни і в умовах миру. Примусове, недобровільне чи неконсенсусне маніпулювання процесом мислення, таке як індоктринація чи «промивання мозку» з боку державних чи недержавних суб'єктів впливає на свободу думки. Підбір та контроль контенту за допомогою рекомендацій певної платформи або таргетингу, що грає ключову роль у підвищенні ступеня дезінформації та загостренні політичної напруженості, є неконсенсусне маніпулювання внутрішніми розмовними процесами користувачів у цифровій формі та може бути розцінене як порушення права на свободу думки [9].

Досить поширеною є думка, що в рамках міжнародне гуманітарне право виявляє «напрочуд м'який підхід» до маніпулювання інформацією під час збройного конфлікту [5]. Дезінформаційні кампанії, включаючи хитрощі або маніпулювання інформацією з метою підірвати волю супротивника до опору, заходи щодо його введення в оману та інші форми обману та пропаганди широко використовуються воюючими сторонами і не є протизаконними з позиції міжнародного гуманітарного права [10]. Однак, існують і певні обмеження [11].

Наприклад, віроломство – дії, що вводять в оману та спрямовані на те, щоб спонукати одну сторону поширити захист згідно з нормами міжнародного гуманітарного права на супротивника, щоб той міг убивати, поранити чи захоплювати в полон – заборонено. Певні наслідки інформаційних кампаній, приміром – погрози насильства чи нападу з метою поширення терору серед цивільного населення, заохочення порушень міжнародного гуманітарного права чи підбурювання до скоєння військових злочинів, а також загрози чи накази «не давати жодної пощади нікому» або нападати на громадянське населення також являються також забороненими. Усі форми нелюдського поводження, образи особистості гідності, принизуючого чи принижуючого гідність поводження заборонені щодо

осіб, які не беруть участь у військових діях [12]. Частина вчених та експертів ставлять під сумнів достатність цих обмежень у світлі характеру та впливу цифрових технологій і соціальних мереж, з використанням яких здійснюються кампанії з дезінформації, спрямовані на громадянське населення, а не на військових [13].

Обґрунтоване занепокоєння викликає також і достатність механізмів захисту журналістів під час збройних конфліктів у міжнародно-правовому контексті. Наявність вільних засобів масової інформації, а також право журналістів працювати «в безпеці та без страху» є не тільки невід'ємною частиною права на свободу слова, вираження поглядів та переконань, а й ключем до протидії дезінформації, в тому числі в умовах збройного конфлікту [13].

Міжнародне право прав людини захищає практику вільної, незалежної та плюралістичної журналістики та право журналістів на вільне вираження думок, у той час положення міжнародного гуманітарного права не містять достатнього регулювання даного питання. Міжнародне гуманітарне право захищає журналістів як цивільних осіб. Відповідно до п. 2а ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, умисне вбивство журналіста є військовим злочином. Поширення журналістами пропаганди, навіть якщо така діяльність здійснюється на підтримку воєнних дій, не «узаконює» нападу на них чи інших представників засобів масової інформації [15]. Журналісти або ЗМІ можуть стати законною військовою метою у тому разі, якщо вони беруть безпосередню участь у військових діях або підбурюють військові злочини чи інші міжнародні злочини [3].

Підсумовуючи, проблема захисту та безпеки журналістів в умовах збройного конфлікту полягає все ж таки не у правових прогалинах, а у відсутності політичної волі та нездатності держав та інших сторін дотримуватись норм міжнародного права.

Цифрові технології зробили можливим дистанційне маніпулювання інформацією та – фактично – транскордонний вплив на реалізацію прав людини. Однак, екстериторіальне застосування норм міжнародного права прав людини є складним і суперечливим питанням. Ні міжнародне право прав людини, ні міжнародне гуманітарне право, схоже, не мають чіткої відповіді на питання про те, в чому полягає відповідальність держав, які створюють, поширюють або спонсорують транскордонну пропаганду, дезінформацію чи «підбурювальні» висловлювання у збройних конфліктах, стороною яких вони не є.

Відповідно до статті 2 (пункт 1) Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, держави-учасниці зобов'язані поважати та забезпечувати здійснення прав, передбачених Пактом, для всіх осіб, які перебувають у межах їх території та під їх юрисдикцією. Комітет ООН з прав людини тлумачить це положення як таке, що охоплює і тих, хто перебуває в межах, і тих, хто перебуває за межами території, але під ефективним контролем відповідної держави. З іншого ж боку, Комітет також зайняв позицію у справі, що стосується передачі фізичної опіки, згідно з якою держава може нести відповідальність за екстериторіальне порушення прав людини, якщо вона є лан-

кою в причинно-наслідковому ланцюгу, який зробив це порушення можливим [15]. Це рішення передбачає, що повноваження ефективного контролю повинні розглядатися не лише щодо людини або території, на якій вона знаходиться, а й щодо її прав. Такий підхід передбачає можливий шлях притягнення винних до відповідальності у ситуаціях, коли порушення прав людини відбуваються дистанційно з використанням цифрових технологій [16].

Висновки. Право на інформацію не повинно розглядатися як законна воєнна ціль, це «право на виживання», від якого залежить життя, здоров'я, благополуччя, безпека та захищеність людей під час збройного конфлікту. Демократичне суспільство не може належним чином розвиватись без доступу до різноманітних джерел інформації, а свобода вираження поглядів та переконань, що включає право на інформацію, є основою суспільної довіри, яка допомагає запобігати та вирішувати конфлікти.

Протидія дезінформації важлива для захисту прав людини та відновлення суспільної довіри, однак вона повинна забезпечуватись ефективними, а не контрпродуктивними методами. Цензура критичних висловлювань, безкарні напади на незалежні засоби масової інформації та створення перешкод у роботі Інтернету не дають реальних результатів у зусиллях зі скорочення обсягу дезінформації, однак багато в чому сприяють погіршенню інформаційного середовища. Держави повинні однозначно заявляти про свою прихильність до захисту права на слова та вільного вираження поглядів і переконань, а будь-які дії, спрямовані на протидію дезінформації мають опиратись на контекст міжнародного права прав людини.

Цифрові технології та соціальні мережі створили парадигму, яка оголила невизначеність і потенційні прогалини в міжнародно-правових стандартах, якими деякі держави та недержавні суб'єкти користуються, спричиняючи шкоду реалізації прав індивідів. Відтак, необхідно посилити застосування принципів прав людини поряд з міжнародним гуманітарним правом, щоб допустимі межі застосування «військових хитрощів» були переосмислені з метою їхньої переорієнтації на захист як цивільного населення, так і права на інформацію, яка необхідна йому для збереження гідності та виживання.

Питання про екстериторіальне застосування прав людини слід переглянути з урахуванням цифрових загроз праву на свободу вираження поглядів та інформації, джерелом яких є інші держави.

Необхідно також зміцнювати стійкість суспільства до маніпулювання інформацією шляхом підвищення рівня цифрової грамотності, особливо серед молоді, людей похилого віку та сприяти розвитку «здорових» інформаційних відносин в громадах, запроваджуючи факультативне вивчення освітніх програм з протидії ненависті, насильству та екстремізму.

Підсумовуючи, проблеми цифрової екосистеми мають вирішуватись комплексно в рамках співпраці всіх зацікавлених сторін із застосуванням багатовимірного підходу, при якому поряд з державами, міжнародними організаціями та цифровими компаніями буде повною мірою задіяно громадянське суспільство та засоби масової інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Консультативний висновок щодо законності загрози ядерною зброєю або її застосування / Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 27.06.2023).
2. Консультативний висновок щодо правових наслідків будівництва стіни на окупованій палестинській території / Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 27.06.2023).
3. Зауваження загального порядку: характер загального юридичного зобов'язання, що накладається на держави-учасниці Міжнародного пакту про громадянські та політичні права / Комітет з прав людини ООН. URL: <https://undocs.org/ru/CCPR/C/21/Rev.1/Add.13> (дата звернення: 27.06.2023).
4. Гайс Р., Лахманн Х. Захист глобального інформаційного простору під час збройних конфліктів : навчальний посібник. Женева: Женевська академія міжнародного гуманітарного права та прав людини, 2021. 21 с. URL: <https://www.geneva-academy.ch/joomlafiles/docman-files/working-papers/Protecting%20the%20Global%20information%20space%20in%20times%20of%20armed%20conflict.pdf> (дата звернення: 27.06.2023).

5. Істердей Д., Айвенго Х., Ширх Л. Порівняння рекомендацій для технологічних компаній у нестабільних та конфліктних ситуаціях : аналітична записка. Бостон, штат Масачусетс, США, 2021. URL: <https://toda.org/policy-briefs-and-resources/policy-briefs/comparing-guidance-for-tech-companies-in-fragile-and-conflict-affected-situations.html> (дата звернення: 27.06.2023).
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ратиф. указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.1973, стаття 19. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 27.06.2023).
7. Обговорення ролі держав у боротьбі з негативним впливом дезінформації на здійснення та реалізацію прав людини / Постанова Генеральної Асамблеї ООН. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/49/L.31/Rev.1> (дата звернення: 27.06.2023).
8. Доповідь Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини про експертні робочі наради з питання заборони розпалювання національної, расової чи релігійної ненависті / Генеральна Асамблея ООН. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/22/17/Add.4> (дата звернення: 27.06.2023).
9. Асвад Е. Втрата свободи бути людиною. *Columbia Human Rights Law Review*. 2020. С. 3-11.
10. Зауваження загального порядку: свобода думок та їх вираження / Комітет з прав людини ООН. URL: <https://undocs.org/ru/CCPR/C/GC/34> (дата звернення: 28.06.2023).
11. Оксфордська заява про захист міжнародних прав в кіберпросторі: регулювання інформаційних операцій і діяльності. *Just security*: веб-сайт. URL: <https://www.justsecurity.org/76742/oxford-statement-on-international-law-protections-in-cyberspace-the-regulation-of-information-operations-and-activities/> (дата звернення: 28.06.2023).
12. Конвенція про захист цивільного населення під час війни : ратиф. Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про ратифікацію Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року про захист жертв війни» від 03.07.1954. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 28.06.2023).
13. Хан А. Укріплення свободи засобів масової інформації і безпека журналістів в цифрову епоху: доповідь спеціального доповідача про питання заохочення та захист права на свободу думок та їх вільне вираження. С. 15–60. 2021. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/50/29> (дата звернення: 28.06.2023).
14. Мельцер Н. Поняття прямої участі у військових діях з міжнародного гуманітарного права: посібник. Женева, 2009. 89 с. URL: <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc-002-0990.pdf> (дата звернення: 28.06.2023).
15. Заключна доповідь Обвинувачеві Комітету, створеного для розгляду бомбардувальної кампанії НАТО проти Союзної Республіки Югославії / Міжнародний кримінальний трибунал з колишньої Югославії. URL: <https://www.icty.org/en/press/final-report-prosecutor-committee-established-review-nato-bombing-campaign-against-federal> (дата звернення: 29.06.2023).
16. Кіловаті І. Екстериторіальне право людини на кібербезпеку. *Notre Dame Journal of International and Comparative Law*, 2020. №. 7. С. 117–133.